

Аккузова Айнур Абдыжалиловнаның

6D021300 – «Лингвистика» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған

«Антропоөзектік парадигма: көркем мәтіннің коммуникативтік-прагматикалық әлеуеті (Д. Исабеков шығармаларының негізінде)» тақырыбына жазылған диссертациясының

АҢДАТПАСЫ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Қазіргі лингвистиканың басты ерекшелігі – тіл иесінің қолданысындағы тілдің жүйелік және құрылымдық жағына емес, қатынас құралы ретіндегі қызметіне бағытталуымен сипатталады.

Осымен байланысты қазақ тіл білімінде де тілдік қатысымның субъектісіне баса назар аударылып, тілдің нақты қарым-қатынас жағдайындағы жұмсалымын адресанттың ойы мен адресатқа қарым-қатынасын жеткізуші экспрессивті құралдар жүйесін және коммуникацияны тіл арқылы өзара әрекеттесу тәсілі ретінде қарастыратын ғылым ретінде прагматикаға қызығушылықтың артуы байқалады.

XX ғасырдың соңғы ширегінде өріс алған антропоөзектік парадигма аясында кеңінен зерттеле бастаған прагматика мәселесі XXI ғасыр басында ерекше қарқынмен дами отырып, тұтастай алғанда, лингвистиканың семантикалық және функционалды аспектісіне көбірек бағдарлануына да өзіндік ықпалын тигізді. Зерттеушілер назары тілдің жүйелік қасиеттерінен біртіндеп оның қолданылу үдерісі мен діттемесін тануға ауысты. Сондықтан өарым-қатынас барысындағы ақпаратты жеткізуші сөз туындысы, мәтін түзу (адресат), оны қабылдау (адресант-оқырман) т.б. мәселелерді бір тұтастықта қараудың маңызы зор.

Осымен байланысты қазіргі тіл білімінде қалыптасқан қазақ этносының бітім-болмысын тіл арқылы тануға мүмкіндік беретін антропоөзектік бағыттағы зерттеулердің аясында сөз құдіретінің сапалық деңгейі жан-жақты ашылатын дара тілдік тұлғалардың шығармашылық тілін (көркем мәтін тілін) зерттеудің мәні ерекше. Соған сәйкес, көркем тілдің коммуникативтік-прагматикалық әлеуетін антропоөзекті парадигмада зерттеу нысанына «тілдік тұлға» ұғымының төңірегінде шоғырланған мәселелер, атап айтқанда, оның поэтикалық мәнмәтінді (контексті) құратын психологиялық болмысы, шығармаларындағы автордың дүниетанымдық бейнесі, этно-мәдени және әлеуметтік ерекшеліктері т.б. тұтасқан кеңістігі, концептуалды өрісі алынады. Осы тұста қаламгер интенциясы оқырманның санасында орныққан когнитивтік жүйесімен қалай сабақтасқанын, яғни автор не себепті белгілі бір ойын жеткізу үшін мәтінде дәл осы сөзқолданысты таңдағанын түсіндіру аса маңызды. Осындай күрделі мәселенің шешімі, сайып келгенде, автордың өз шығармасын жазу барысында алға қойған прагматикалық діттеміне сай

мәтіндік сөз кестесін қалай өргенін дәйектейтін тұтас арқауды табуға байланысты зерттеулер жүргізуді қажет етеді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі.

Қазіргі тіл білімінде қалыптасқан антропоөзектік парадигмаға сәйкес айқындалған жұмсалым барысындағы сөздің болмысын тану үрдісі сөз иесінің тұлғасымен сабақтасып, негізінен мәтіндік кеңістікте өріс алатыны көркем мәтін тілін зерттеу мәселесін жаңа қарқынмен дамытуда. Оны жаңа деңгейге көтеру үшін мәтін семантикасын жаңа қырынан дамыту қажеттілігі туындады. Осымен байланысты, ақиқат болмыстың коммуникативтік мәтін мазмұнындағы актіге қатысты үлгілерін зерттеу қатысымдық семантика мәселесінің маңызын арттыра түседі. Мағынаның мәтіндегі қолданыстық сипаты осы коммуникативтік семантика аясында жүзеге асырылады. Сондықтан қатысымдық семантика мәселесін зерттеуді толықтырып, жетілдіруге қатысты қазақ тіл білімінде көркем мәтіндегі қатысымдық бірліктердің прагматикалық әлеуетін, уәждемелік дәйегін қарастыру – қазақ тіл білімінде мәтіндік лингвистика өрісін кеңейте түсетін өзекті мәселе.

Ал көркем шығарма мәтіні – адамның (кейіпкердің) белгілі бір тарихи кезеңдегі әлеуметтік топтың өкілі ретіндегі өмір сүру дағдысын, жағдайын, тіршілік әрекетін т.б. автордың түрлі тілдік амалдар мен көріктеу тәсілдері арқылы бейнелеген біртұтас жүйесі. Соған сәйкес *автор – кейіпкер – оқырман* сабақтастығынан тұратын антропоөзектік тұтастыққа сүйенген көркем мәтін прагматикасы тілдік қарым-қатынас субъектісін сол мәдениеттің өкілі ретінде танытады. Осымен байланысты, кейіпкер бейнесін оның тілі арқылы сипаттау шеберлігі тұрғысынан ерекше шығармашылық дарынымен көзге түсетін қазақ қаламгерлерінің бірі – Д. Исабеков. Осы кезге дейін жазушы тілін, стилін автор бейнесін лингвостилистикалық тұрғыдан зерттеу барысында тілдік жүйенің деректеріне сүйену тәжірибесі қалыптасқаны белгілі. Бұл жүйеде көбінесе жалпыхалықтық тілдің бір бөлігі ретіндегі сөйлеу тілі зерттеу аясынан тыс қалады. Ал Д. Исабеков – өз шығармаларында қазақ болмысына тән көркемсөз жүйесін бейнелеуде кейіпкерлері тіршілік етіп, белгілі бір кәсіппен айналысып, тұрмыс кешетін аймағының сөйлеу тіліндегі әлеуетін шебер қолданып, шынайы бейнелеген жазушы. Сондықтан өзінің тұлғалық танымына сай әлемнің көркем бейнесін жасаушы тілдік тұлға ретінде Д. Исабеков шығармашылығының коммуникативтік-прагматикалық жүйесін *автор мен кейіпкер* тұтастығына сүйенген антропоөзектік парадигмада зерттеудің өзектілігі ерекше.

Автор өз білімінің жиынтығын (өмірлік тәжірибесіндегі түрлі жағдаяттарға, адамдар арасындағы әлеуметтік қарым-қатынасқа, қоршаған әлем және т.б. туралы ұғым-түсінігіне қатысты) көркем мәтіндеріндегі прагматикалық бағдарда қалай қолданатынын, бұл білім осы мәтіннің адресатына қаншалықты әсер ететінін, оқырман оны қалай қабылдайтынын анықтау аса маңызды.

Диссертацияның зерттеу нысаны – антропоөзекті парадигма аясындағы көркем мәтіннің прагматикалық әлеуеті.

Зерттеу пәнін көркем мәтіннің прагматикалық әлеуетін құрайтын тілдік бірліктердің табиғатын ашу, сол арқылы автордың танымдық әлемін түсіну идеясы құрайды.

Зерттеу жұмысының мақсаты – көркем мәтіннің коммуникативтік-прагматикалық әлеуетін антропоэзеттік парадигма аясында ашу.

Осы мақсатқа сай мынадай **зерттеу міндеттері** анықталады:

- тілдік құралдардың өзектелу ерекшеліктерін коммуникативтік-прагматикалық контекст деңгейінде сипаттау және қатысым жағдаятының оқырманға ықпал етуінің негізгі қағидаттарын анықтау;

- жазушының діттеміне сәйкес мәтін құруда қолданылған тілдік құралдардың прагматикалық уәждерін белгілеу;

- мәтіндегі окказионалды сипаттағы стилистикалық құралдардың прагматикалық мәнін бөліп көрсету;

- көркем мәтін түзудегі мазмұндық-концептуалдық ақпараттың прагматикалық мәнін ашу;

- автордың рухани әлемі мен аялық білімінің оның коммуникативтік діттеміне ықпалын дәйектеу.

Зерттеу әдістері. Алға қойылған міндеттерді шешу үшін жұмыста қарастырылатын тілдік бірліктерді көркем мәтіндерден жинау, сипаттау әдісі, мәтіндік, мән-мәтіндік талдау, көркем шығармадағы тілдік бірліктерді мәдени, жағдаяттық, коннотаттық қолданыстарды түсіндіру (интерпретация) әдісі, т.б. әдіс-тәсілдер кешенді түрде қолданылады.

Зерттеудің ғылыми-әдістанымдық негіздерін Тіл білімдегі Ю. Н. Караулов, В. В. Виноградов, А. Ю. Маслова, Г. Б. Колшанский, Г. Г. Матвеева, И. В. Самарина, Л. А. Новиков, И. А. Широкова және қазақ Тіл біліміндегі А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Қ.Өмірәлиев, Н. Уәли, Ж. Манкеева, Ф. Оразбаева, Э. Сүлейменова, Б. Шалабай, Қ. Жаманбаева, Б. Момынова, Г. Смағұлова, Г. Мұратова, Э. Оразалиева, Ш. Елемесова, Ж. Сәткенова, З. Ерназарова, Г. Әзімжанова, Д. Әлкебаева сияқты ғалымдардың іргелі теориялық тұжырымдары құрады.

Зерттеу материалы ретінде жазушы Д. Исабековтің көркем мәтіндері белгілі бір коммуникативті бірлік және кең коммуникативтік контекст ретінде танылады.

Зерттеу жүргізу үшін көркем шығарманың прагматикалық әлеуетін жасайтын және күшейтетін әр түрлі тілдік құралдар пайдаланылатын 700-ге жуық мәтін үзінділері таңдалып, талданды.

Зерттеу дереккөзі ретінде: Исабеков Д. Қарғын: роман, повесть, әңгіме. – Алматы: Жалын, 1980. – 280 б.; Исабеков Д. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1993. – Т 1. – 544 б. жинақтары алынды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы:

- диссертация мазмұнының жаңалық сипаты көркем мәтіндердегі құрылымдық-грамматикалық, лексика-фразеологиялық бірліктердің қолданыс ерекшеліктерін қатысым мақсатымен байланысты мәтін прагматикасын айқындайтын кешенді көзқарастан көрінеді;

- көркем мәтіндердегі ұлттық құндылықтардың тілдік көріністерін прагматикалық тұрғыдан қарастыру мәтінді пропозициялық және коммуникативті-интенционалды байланыста зерттеуге мүмкіндік береді;

- жұмыста көркем мәтіннің прагматикалық әлеуетін жасауға және күшейтуге ықпал ететін көріктеуіш тілдік құралдардың прагматикалық бағытын анықтау да белгілі бір дәрежеде жаңалық болып саналады.

- қазақ тіл білімінде шығармашылық дiттеміне сай ана тілінің шұрайын ұтымды пайдалана білетін сөз шебері Д. Исабеков тіліне алғаш рет прагмалингвистикалық талдау жасалады.

Зерттеу жұмысының теориялық маңызы қазақ тіл білімінде коммуникация теориясын оның прагматикалық аспектісі тұрғысынан одан әрі дамытуға, тілдік бірліктердің мәтін құраушы әлеуетін зерттеу мәселелерін шешуге, сонымен қатар прагмалингвистиканың, лексикологияның, функционалдық стилистика мен мәтін лингвистикасының жекелеген мәселелерін зерделеуге белгілі бір дәрежеде өзіндік үлесін қоса алады.

Зерттеу жұмысының практикалық құндылығы.

Диссертацияның қорытындылары мен нәтижелерін жоғары оқу орындарындағы оқу үдерісінде лексикология, стилистика, диалектология, мәтін лингвистикасы, прагмалингвистика бойынша өткізілетін дәрістерде, жазушы тілін зерттеу мәселелері бойынша өткізілетін «Көркем шығарма тілін лингвистикалық талдау», «Мәтін лингвистикасы», «Ареалды лингвистика», «Қазақ тілінің прагмалингвистикасы», «Қазақ тілінің стилистикасы» сияқты арнайы курстар мен семинарларда, сондай-ақ түрлі сөздіктер құрастыруда, яғни лексикографиялық мақсатта пайдалануға болады. Сонымен қатар зерттеу материалы мен бірқатар нәтижелерін жас ізденушілердің докторлық, магистерлік, дипломдық және курстық жұмыстарды жазу барысында қолдануына болады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

- Көркем шығармада лексикалық деңгейде стильдерді араластыра қолдану тәсілі прагматикалық қызмет атқарып, хабарланатын ақпаратқа деректілік және салмақтылық, байсалдылық сипат береді. Кейіпкер сөзіне диалектілік ерекшеліктерді кіріктіріп жіберу арқылы автор прагматиканың экспрессивті компонентін (жергілікті нақыш, комикалық әсер тудыру) және мәдени компонентін (оқырманға кейіпкерлердің әлеуметтік жағдайы туралы ақпарат беру) құрай алады.

- Мәтінде белгілі бір сөзге үстелген, телінген прагматикалық коннотация (ингерентті және адгерентті коннотация) арқылы туындаған контекст қосымша мазмұнмен толықтырылады; арнайы мағына үстелген (концептуалды/ ұғымдық коннотация) және шектелмеген, оқшауланбаған бір сөздің (сөз формасы немесе синонимі) бүкіл мәтін бойында жүйелі, дәйекті түрде қайталануының нәтижесінде болуы мүмкін. Мұндайда жекелеген лексикалық бірліктер емес, қосымша эмоционалды-экспрессивті мағынаға мәтіннің өзі немесе оның бір сегменті ие болады, ол мәтіннен тыс алғанда коннотациялық мағынасын жоғалтады және қолданысын тоқтатады (мәтін құраушы коннотация).

- Фразеологиялық-паремиологиялық бірліктердің прагматикалық әсерінің күші оның мағыналық құрылымына әр түрлі семантикалық корреляттардың әсер етуімен анықталады. Фразеологиялық бірліктің прагматикалық сипаттамасы әдеттегі, узуалды формада жағдаяттың өзіне қатысты прагматикалық факторлармен анықталса, окказионалды сипатының узуалды прототиппен байланысы әрқашан сақталады.

- Мәтіннің прагматикалық әлеуеті негізінен мынадай құрылымдардың есебінен жасалады: мақұлдайтын, жауапқа ынталандыратын, түрткі болатын сөздердің орын тәртібін сақтай құрылған жалпы сұрақтар (мұндай жауаптың пресуппозициясы әр түрлі болады); эллипсистік немесе толымсыз сөйлемдер; мәтін прагматикасын күшейтетін қайталауға негізделген параллелизм; мәтіннің прагматикалық әлеуетін қалыптастыруда көмекші рөл атқаратын, оқырман назарын аударатын, тұжырымның мәнерлілігі мен ырғағын тудыратын құрылымдардың (тавтологиялық, синонимдік) құрамындағы лексика-семантикалық қайталаулар.

- Д. Исабеков – қазақ елінің кеңес үкіметі кезіндегі және тәуелсіздік кезеңіндегі тұрмыс-тіршілігін барынша шынайы суреттеген қаламгер, сондықтан оның әңгімелерінен тұтас бір дәуірдің шындығын көруге болады. Яғни жазушы шығармаларының прагматикалық әлеуетін зерттеу арқылы *гасырлар тоғысындағы галамның тілдік бейнесін* зерделей аламыз.

- Кеңес кезеңіндегі өмір суреттелген көркем мәтіндердегі ақиқат болмысты концептуалды бейнелеудің үдерісі қазақ тілді ұжым мүшелерінің ауызекі сөйлеу тіліндегі қолданыстары арқылы жүзеге асып, заман шындығын тұжырымдауға жол ашылады. Көркем мәтін тілінің коммуникативтік-прагматикалық әлеуетін талдау оқырманға белгілі бір тарихи-саяси кезеңдегі ұлттық мәдениетті құраған діл, дін, салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар сияқты және басқа да әлеуметтік факторлардың тұтастығындағы шынайы қалпында елдің тұтас бейнесін қабылдауға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының талқылануы мен жариялануы.

Ғылыми жұмыс нәтижелері Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Жалпы тіл білімі кафедрасының мәжілісінде талқыланды. Диссертацияның негізгі тұжырымдары республикалық және шетелдік ғылыми басылымдарда 10 мақала түрінде жарық көріп, халықаралық және республикалық ғылыми-теориялық конференцияларда баяндалды. Оның ішінде Scopus деректор қорына енген журналда 1, ҚР БжҒМ БҒССКК ұсынған журналдарда 5 мақала, шетелдік басылымда 2, отандық халықаралық конференция материалдарында 2 мақала жарық көрді:

1. Коммуникативтік тілдесім тоналдылығының коннотаттық-прагматикалық ерекшеліктері // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Хабаршысы. Филология сериясы, №2/2 (160). – Алматы «Қазақ университеті», 2016. Б. 22-27.

2. Коммуникациялық бірліктердің сөйлеу актілер теориясындағы көрінісі // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы, № 2 (56). – Алматы, 2016. Б. 20-24.

3. Көркем мәтіннің антропоэзектілігі жайында // С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті Хабаршысы. Филологиялық сериясы, Арнайы шығарылым. – Павлодар, 2017. Б. 26-33.

4. Көркем мәтіндегі коммуникативтік қызметтің прагматикалық сипаты // Қазақстанның ғылымы мен өмірі Халықаралық ғылыми журнал. Филология ғылымы, № 6/2. – Алматы, 2020. Б. 334-340.

5. Көркем мәтіндегі автор – кейіпкер – оқырман үштағанының коммуникативтік қызметі және коммуникативтік сипатының танымдық негіздері // Қазақстанның ғылымы мен өмірі Халықаралық ғылыми журнал. Филология ғылымы, № 6/2. – Алматы, 2020. Б. 340-345.

6. Some features of the meaning «literary text» in the pragmalinguistic aspect // Orсion. Ano 34, No. 85-2. – Maracaibo-Venezuela, 2018. – P. 20-34.

7. Тілдік коммуникация нормаларының ерекшеліктері // «Тіл құрал – қуатты күш» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2016 жыл, 29-сәуір. – Б. 86-90.

8. Көркем мәтіннің коммуникативтік аспектісі // II международная научно-практическая конференция «Интеграция научного сообщества перед глобальными проблемами современности. – Осака, Япония, 2017 год, 7-9 март. – Б. 309-315.

9. Тіл зерттеулерінің антропоэзектік қағидаты жайында // Актуальные научные исследования в современном мире (часть 5). – Украина, Переяслав-Хмельницкий, 2017 год, 26-27 октябрь. – Б. 77-81.

10. Д. Исабековтің мәтіндерінде қолданылған рухани құндылықтарды бейнелейтін тілдік деректердің коммуникативтік мәні // «Әл-Фараби философиясы: мәдениет, тіл және әдебиет» атты Халықаралық ғылыми-әдістемелік Workshop. – Алматы, Қазақ университеті, 2020 жыл, 1-маусым. – Б. 31-39.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Жұмыс кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшадан тұрады.